
ПЕРЕДМОВА

Розвиток України як самостійної незалежної держави дав поштовх до вивчення історії українського народу. Особливу зацікавленість дослідників привертають переломні моменти в історії України, малодосліджені, «замовчувані» чи «закриті» раніше теми. Серед них – проблеми формування та функціонування тоталітарного режиму.

За роки радянської влади український народ зазнав такого морального приниження і фізичного винищення, яке сучасному поколінню важко досягнути і зрозуміти. За небажання вступати до колгоспів, за невиконання непомірних планів хлібозаготівлі більшовицька влада морила голодом, мільйонами висилала за межі України, кидала за ґрати тюрем.

Політична відлига 50-х – 60-х рр., розвінчання ХХ з'їздом КПРС культу особи Сталіна, визнання факту масових незаконних репресій дало можливість розпочати в країні процес політичної реабілітації жертв тоталітарної системи. На жаль, період «відлиги» був коротким, розпочату реабілітацію згодом призупинили.

Перебудовчі процеси II пол. 80-х років ХХ ст. дали можливість продовжити реабілітацію. На державному рівні був прийнятий Указ Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30-40-х и начала 50-х годов». На підставі цього Указу продовжились роботи по реабілітації громадян, що постраждали від сталінського режиму. Після 1991 року, вже в незалежній Україні, були прийняті Закон і Постанова Верховної Ради України «Про підготовку багатотомного науково-документального видання про жертви політичних репресій».

В процесі підготовки цієї серії книг дослідники підняли цілий пласт документальних матеріалів, що зберігалися в

спецсховищах під грифами «окрема папка», «таємно» чи для «службового користування». Зусиллями науковців, аматорів-дослідників за останнє десятиріччя створена вагома джерельна база для поглибленого вивчення історії українського народу, зокрема 20-х – 30-х рр.

Історіографічний аналіз праць свідчить, що проблемам формування, функціонування тоталітарного режиму присвячена низка колективних та індивідуальних монографій, збірників документів і матеріалів, брошур і статей, з 1994 року видається журнал «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», повністю присвячений висвітленню даної теми.

В узагальнюючих працях істориків України Біласа І.І., Білоконя С.І., Даниленка В.М., Касьянова Г.В., Кульчицького С.В., Шаповала Ю.І.¹ розглянуті соціально-економічні, політичні, історико-правові питання формування та функціонування репресивно-каральної системи, яка використовувала масовий терор як засіб державного управління і упокорення селян, робітників, службовців, представників творчої інтелігенції.

Репресії як засіб соціалістичних перетворень у сільському господарстві, що їх застосовувала сталінська влада і партія більшовиків, були предметом досліджень Ганжі О.І., Кульчицького С.В., Марочка В.І.²

Проблемам колективізації, хлібозаготівлям, що привели до руйнації сільського господарства і голодомору, присвячено ряд збірників документів і матеріалів, зокрема, Васильєва В. і Віола Л., Шаталіної Є.П. і Михайличенко Г.М., колектива авторів під керівництвом Р.Я. Пирого.

Діяльність і наслідки роботи комісії В. Молотова і Л. Кагановича, що були направлені ЦК ВКП(б) за особою вказівкою Й. Сталіна в Україну і на Північний Кавказ у кінці 1932 – поч. 1933 рр. для забезпечення виконання плану хлібозаготівлі були предметом ґрунтовного дослідження колектива авторів Васильєва В.Ю., Малашенко

Л.М. (Росія), Шаповала Ю.І., Уїткрофта С. (Австралія). В праці на широкій документальній базі автори показали ту страхітливу дійсність, у якій перебувала Україна у 1932 році. Приведені тексти постанов, розпоряджень керівників СРСР і УСРР, що «вичавлювали» з голодного селянина останню зернину. Наведені факти про спроби протистояння злочинним намірам представників місцевої влади, інтелігенції, робітників, яких залучали до «співпраці» в різних виїзних бригадах, комісіях тощо. Репресивна діяльність підрозділів ДПУ у 1932 р. на селі проаналізована В.М. Нікольським. На основі документів, звітів, статистичних даних архіву Служби Безпеки України автор зробив висновки, що репресії в Україні були складовою частиною загальносоюзного плану придушення опору селян³.

Як складалось відношення радянської влади до інтелігенції – науковців, інженерно-технічних працівників, спеціалістів різних галузей народного господарства, освітян, працівників культури і мистецтва, в який спосіб проводилась їх радянська - цим питанням присвятили свої дослідження Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. та інші науковці України⁴.

В публікаціях Білоконя С.І., Войналовича В.А., Данилюка Ю.З., Ковтуна Г.К., Золотарьова В.А., Окіпнюк В.Т., Подкура Р.Ю.⁵ розкриваються питання створення та діяльності ДПУ і його підрозділів, методи і засоби ведення нагляду за інакодумцями. Аналізується діяльність керівників і співробітників ДПУ, застосування ними фальсифікацій, морального і фізичного впливу під час проведення слідчих дій.

Досконало опанувавши методами впливу на маси, партія більшовиків застосовувала обман, шантаж, фізичну розправу над тими, хто намагався висловити сумніви щодо доцільності обраного шляху розвитку країни. Будь-які відхилення від «генеральної лінії» ВКП(б), що з

1928 року стала єдиною і керуючою партією в СРСР, не приймалися і жорстоко подавлялись.

Вагомою джерельною базою для поглибленого вивчення історії України, особливо періоду колективізації, що привела до голодомору 1932-1933 рр., стали кримінальні справи. Вони дають можливість на конкретних людських долях показати глибину страждань і принижень, завданих тоталітарним режимом власному народу. Запропонований збірник документів і матеріалів підготовлений на основі десяти томної архівної справи про «контрреволюційну організацію під назвою «Українська революційно-демократична спілка», сфабрикованої спецслужбами під час хлібозаготівельної кризи 1932 року.

Як відомо, в СРСР з 1927 року партія більшовиків взяла курс на індустріалізацію країни, відвівши селу роль постачальника ресурсів. Для цього, на думку Й. Сталіна, необхідно було провести реформування села. Після прийняття 30 грудня 1926 року постанови ЦК ВКП(б) «Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва» розпочався процес колективізації. Він супроводжувався тиском на заможні селянські господарства. Зокрема, куркулям збільшили розмір сільськогосподарського податку, припинили продавати сільськогосподарську техніку, позбавляли виборчих прав. Селяни зі свого боку не погодились продавати за встановленими заниженими цінами свою продукцію, перестали продавати хліб державі. Розпочалася хлібозаготівельна криза, котру влада пододала, застосувавши силові методи і пряме насильство над селянами, притягуючи їх до кримінальної відповідальності як приховувачів хліба або за продаж його за підвищеними цінами (спекуляцію).

Органи держбезпеки України в цей час посилили роботу на селі, періодично інформували ЦК КП(б)У про настрої селян, антирадянські групи і так звану «сільську контрреволюцію». В кінці 1928 року по селах Київщини

були проведені «зачистки», виявлені і вичищені «контрреволюційні елементи» із сільських рад, неблагонадійні особи з державних установ і кооперації, складені списки на 4.618 осіб, присутність яких у сільських радах визнана небажаною, виявлені і занесені до списків 217 чол. вчителів з антирадянськими настроями, 1290 чол. поставлено на облік як нелояльних до влади⁶. Виступи селян не спадали і протягом 1929 року, що увійшов в історію як «рік великого перелому», за висловом Й. Сталіна. За його вказівкою з лав ВКП(б) були «вичищені» комуністи, що висловлювали думку про нереальність сталінських темпів індустріалізації та були проти застосування надзвичайних методів у хлібозаготівлі. У червні 1929 р. введені обов'язкові планові завдання по хлібоздачі з розкладкою на кожне село, згодом було запроваджено самообкладання на сільських сходах по кожному господарству. До селян, що виступали проти заходів партії і держави, застосовували різні види примусу. Як противників хлібозаготівлі, їх включали до списків на вислання за межі України, описували майно і продавали на торгах за невиконання «твердого завдання», притягували до кримінальної відповідальності⁷.

Суцільна колективізація, оголошена листопадними 1929 року пленумом ЦК ВКП(б), а потім і пленумом ЦК КП(б)У з політикою «ліквідації куркульства як класу», розпочалася в другій половині січня 1930 року. Проходила вона під сильним адміністративним тиском, з погрозами експропріації майна, нищенням реманенту і привела до відкритого масового опору селян проти радянської влади. Селянські волинки, відмови виходити в поле на роботу, баб'ячі бунти, виступи організованих банд, повстанських загонів, збройні конфлікти і сутички прокотились Україною, особливо районами, визначеними для суцільної колективізації селянських господарств⁸. Відкриті масові протести українського селянства заставили

радянську владу у березні 1930 року призупинити колективізацію. Опублікована 2 березня 1930 р. стаття Й. Сталіна «Запаморочення від успіху» та постанова ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. «Про боротьбу з виправленням партлінії в колгоспному русі» дали дозвіл селянам на вихід з колгоспу. Цим правом скористалося 15938 тисяч селянських господарств⁹.

Друга хвиля колективізації розпочалася у вересні 1930 р. і продовжувалась до жовтня 1931 р. Директивний лист ЦК ВКП(б) «Про колективізацію» та програма дій, запропонована ЦК КП(б)У у вересні 1930 р., передбачали нещадний наступ по всьому фронту хлібозаготівлі з ліквідацією «куркуля як класу» в районах суцільної колективізації. Та тільки застосувавши економічні санкції: переклавши сільськогосподарський податок з колективних господарств на одноосібників, заборонивши реалізацію хліба на ринку, влада домоглася вступу середняцьких господарств до колгоспу. В жовтні 1931 року колективізація в Україні була завершена, а з грудня розпочалося масове голодування селян, що продовжувалося до вересня 1933 р.

Таким чином, непомірно високі плани стали причиною хлібозаготівельної кризи і привели до голоду. В господарствах, де після здачі зерна державі не залишалося хліба і селяни голодували, розпочався масовий вихід з колгоспів. У Київській області заяви про вихід подали 6874 чол., у Вінницькій близько 10 тисяч чол.¹⁰. Селяни вимагали повернення майна, худоби, але правління колгоспів їм у цьому відмовляли. Загроза голоду змушувала приховувати зерно, поширених форм набуло розтягування хліба та ін. 7 серпня 1932 року ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності». З прийняттям цієї постанови, котру селяни прозвали «законом про

п'ять колосків», врожай на полях, громадські запаси, худоба, колгоспне майно стало державним. Приватну власність, що належала селянам і була усуспільнена в ході колективізації, держава іменем Закону відібрала. Політбюро ЦК ВКП(б) 8 вересня 1932 року затвердило інструкцію для Верховного Суду СРСР, Прокурора Верховного Суду СРСР та ОДПУ про впровадження цього Закону в життя. В ній передбачалось за незначні злочини – вища міра покарання (розстріл), рекомендувалось при винесенні вироку враховувати соціальне походження звинувачених.

Восени 1932 року, коли в Україні нависла загроза зриву виконання плану хлібозаготівлі, десятки тисяч радянських, партійних, профспілкових працівників, викладачів вищих навчальних закладів виїхали на село¹¹. Результати хлібозаготівлі були незначними. Винними визнали районних і сільських керівників, їх звинуватили у бездіяльності в боротьбі з куркульським опором хлібозаготівлям. В цій ситуації ЦК КП(б)У порекомендувало ДПУ підготувати і провести масову операцію по виявленню контрреволюційних центрів, які організують саботаж і зрив хлібозаготівель. Передбачалось в 243 районах України заарештувати 3.425 громадян, з них по лінії «української контрреволюції» - 1.180 чол.¹²

А для виправлення стану хлібозаготівлі в Україну приїхав голова РНК СРСР В. Молотов з командою. З жовтня 1932 року розпочали роботу надзвичайні комісії. Члени комісій на власні очі побачили наслідки продрозкладок і багато з них відмовлялось співпрацювати з владою, котра обізвала їх «місцевими саботажниками». Результатом діяльності команди В. Молотова були арешти 340 – голів колгоспів, 140 – бригадирів, 265 – вагарів, 195 – інших працівників сільського господарства, а також 327 комуністів¹³. Але плани хлібозаготівлі не виконувались.

З метою добитись виконання плану хлібозаготівлі в повному обсязі в кінці грудня 1932 року з Москви прибув член надзвичайної комісії Л.М. Каганович. Пошуки хліба супроводжувалися хвилею репресивних заходів, що застосовували як до партійних керівників і радянського активу на місцях, так і до рядових колгоспників. Протягом листопада 1932 р. – січня 1933 р. спецслужби ДПУ ліквідували 1208 «контрреволюційних колгоспних груп» і заарештували 6.682 чол.¹⁴

В січні 1933 року відбувся об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), на якому Й. Сталін оголосив про відмову від прискорених темпів колективізації і індустріалізації у зв'язку з тим, що завдання, поставлені партією, нібито були виконані. Продрозкладку замінили продподатком, частково визнали ринок, але село вже втратило свій матеріальний потенціал і стояло перед наступом голодної смерті. Особливо в тяжкому стані перебували Богуславський, Білоцерківський і Попельнянський райони Київської області¹⁵.

Від голоду страждали не тільки селяни, а й жителі міст, інтелігенція, робітники, залізничники. На Південно-Західній залізниці, в тому числі і на ст. Київ, значна частина працівників голодувала через затримку заробітної плати, зменшення норм продовольчих пайків, доведення продрозкладки тим, хто мав присадибні ділянки, реквізицію продуктів харчування, що проводилась такими ж жорстокими методами як і на селі.

В скрутному матеріальному становищі перебували вчителі. Після процесу «Спілки визволення України» саме серед учителів були проведені чисельні арешти за «ідейний чи родинний зв'язок з куркульством», «антирадянську агітацію»¹⁶.

Під постійним наглядом спецслужб і політкомісарів перебували студенти і професорсько-викладацький склад вузів. З 1921 року вузи зазнавали періодичних чисток і переєстрацій, що проводились під кутом зору відданості студентів більшовицькій ідеології і були направлені на

радянiзацiю вузiв i виховання спецiалiстiв нового гатунку. Пiд час перевiрок комiсiї, дотримуючись класового пiдходу i наданих їм гласних i негласних повноважень, допускали грубi порушення громадянських прав, часто виключали iз вузiв навить вiдмiнникiв навчання, що викликало обурення i протести студентської молодi¹⁷. З 1925 року у вузах, з метою вилучення опозицiї в рядах бiльшовицької партiї, стали проводити чистки партiйних осередкiв. Вони проходили пiд гаслами вилучення iз вузiв «куркулiв», «нацiоналiстiв» i вiддзеркалювали моральний стан, в якому перебувало суспiльство.

Проти науковцiв ВУАН застосовувалися тi ж самi засоби психологiчної обробки – чистки, обмеження в правах, арешти. Чистки супроводжувалися реорганiзацiєю ВУАН, обмеженням її самостiйностi (автономiї), а введення до її складу академикiв – комунiстiв, поставило цю наукову установу на службу однiєї партiї. Представникiв старої iнтелiгенцiї перетворили на внутрiшнього ворога, з яким необхідно боротися. Прикладом цього є полiтичний процес «Спiлка визволення України » (СВУ), що проходив у м. Харковi з 9 березня по 19 квітня 1930 року. Пiдготовлений кращими спецями ДПУ пiд керiвництвом Москви, вiн повинен був продемонструвати силу влади над iнтелiгенцiєю¹⁸ i був прихованою розправою над тими, хто не погоджувався з генеральною лiнiєю ВКП(б).

Намагання вищого партiйного керiвництва СРСР знайти привiд i повести наступ проти нацiональної iнтелiгенцiї, згорнути полiтику українизацiї в певнiй мiрi були здiйсненi в перiод реформування сiльського виробництва, насильницької колективiзацiї, злочинних хлiбозаготiвельних кампанiй. Мiльйони наших спiввiтчизникiв зазнали виселення на чужину, арештiв i тюрем тiльки за те, що вiдмовлялися спiвпрацювати з владою чи висловлювали свою думку щодо обсягiв i методiв проведення хлiбозаготiвельних кампанiй.

Документи і матеріали кримінальної справи «Українська революційно-демократична спілка» показують, як органи ДПУ фабрикували справи, розправляючись з представниками різних верств населення, невдоволених політикою радянської влади.

За хронологією подій кримінальну справу «Українська революційно-демократична спілка» можна віднести до однієї з «контрреволюційних організацій», розкритих спецслужбами протягом 1932 р. Справу сфабрикували за відпрацьованою схемою – з керуючим центром і широкою розгалуженою мережею осередків у регіонах. УРДС нібито ставила за мету шляхом збройного повстання повалити радянську владу і встановити самостійну демократичну Українську державу (Док. № 12).

Підняти збройне повстання планувалось напередодні хлібозаготівельної кампанії восени 1932 року. Для цього був розроблений план, підготовлені: Інформаційний лист «керівної ради» УРДС до членів організації (Док. № 9); «Звернення до всіх трудящих» (Док. № 10), які планували поширювати під час повстання. На території України було нібито створено розгалужену мережу повстанських осередків. Вони діяли: у місті Києві в інститутах: Народної і Професійної освіти, Лінгвістичному, Медичному, Фізико-хімічному і Текстильному, а також в Українському педагогічному технікумі, на Південно-Західній залізниці. В Київській області вони були організовані в Богуславському, Городищенському (бувш. ім. Петровського)*, Кагарлицькому, Канівському, Чорнобильському, Андрушівському*, Попільнянському*, Ружинському та ін. районах. На території Вінницької області в Монастирищенському*, Гайсинському, Крижопільському, Піщанському, Тульчинському районах, у м. Кривий Ріг Дніпропетровської області та ін. Напередодні повстання до периферійних

* За тогочасним адміністративно-територіальним поділом.

осередків планувалось направити інструкторів для підготовки і організації людей. За вказівкою «керівної ради», осередки на місцях повинні були вести агітацію, направлену на зрив хлібозаготівель, з метою призупинення вивозу хліба з України. В окремих районах, зокрема, в Богуславському, Чорнобильському, де члени УРДС обіймали нібито керівні посади, рекомендувалось проводити роботу по розвалу колгоспів (Док. №№ 12, 17).

Організаторами і керівниками «контрреволюційної організації» визначили: Підгайного Сергія Єрофійовича – аспіранта Біохімічного інституту при ВУАН, Черноуса Миколу Івановича – аспіранта Гірничого інституту, Коляда Григорія Даниловича – помічника уповноваженого відділу карного розшуку міліції Київської області.

Роботу організації планувала і направляла «керівна рада». На першому етапі діяльності організації (осінь 1929 р. – серпень 1930 р.) до її складу входили: Підгайний С.Є., Черноус М.І., Коляда Г.Д. і протягом нетривалого відтинку часу – Мазуренко Микола Гнатович – студент ІНО, який у 1930 році закінчив навчання і виїхав з Києва. На другому етапі (листопад 1931 р. – березень 1932 р.) до складу «керівної ради» входили: Підгайний С.Є., Черноус М.І., Коляда Г.Д., Безпояско Віталій Семенович – студент ІПО, Клименко Левко Юхимович – студент Київського медичного інституту, Хоменко Олександр Купріянович – науковий співробітник Науково-дослідного інституту хімії при ВУАН.

Обов'язки серед членів «керівної ради» були розподілені наступним чином: Підгайний С.Є. – здійснював загальне керівництво; Безпояско В.С. – організаційна робота (облік, зв'язки, інструктаж); Клименко Л.Ю. – організація техніки (поширення літератури, пошук документів); Коляда Г.Д. – керівництво оперативною роботою (бойова група); Хоменко О.К. і Черноус М.І. виконували одноразові спеціальні доручення.

Арешти по справі «Українська революційно-демократична спілка» розпочалися в серпні місяці 1932 року і наростали з розвитком подій, пов'язаних з виконанням планів хлібозаготівлі. Наведена нижче таблиця показує, що найбільшу кількість арештів проведено у грудні місяці у відповідності до директиви ЦК КП(б)У від 19 листопада 1932 р., що свідчить про їх взаємозв'язок з хлібозаготівлею.

*Таблиця 1**

Арешти по справі УРДС (23.03.1932 – 09.01.1933 р.)

Роки	Місяці												Всього
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
1932	-	-	1	-	1	-	2	9	11	13	9	20	66
1933	4												4
Всього													70 осіб

В основному, це були жителі м. Києва і Київської області (45 чол.) та Вінницької області (15 чол.) за тогочасним адміністративно-територіальним поділом. Серед заарештованих було 68 чоловіків і 2 жінки. За віковими характеристиками вони поділялись так:

- до 20 років – 1
 - до 30 «-» – 32
 - до 40 «-» – 24
 - до 50 «-» – 8
 - до 60 «-» – 3
 - до 65 «-» – 1
- 70 осіб

Наймолодшою серед них була 20 річна студентка Українського педагогічного технікуму – Татарченко Марія Степанівна, найстарший за віком - пасічник з м. Канева

* Тут і далі підрахунки автора.

64-х річний Федоров Лука Семенович. Основну частину серед заарештованих складала молодь віком від 30 до 40 років. За освітнім рівнем 12 чол. з них мали вищу освіту, 12 – незакінчену вищу, 10 – середню спеціальну і середню, 36 – нижчу. За соціальним станом вони поділялись так:

науковців і аспірантів – 5 осіб
студентів – 13
учителів – 12
спеціалістів сільського господарства і
працівників радянських установ – 12
колгоспників і одноосібників – 17
робітників – 2
залізничників – 4
ремісників – 1
співробітників міліції і
карного розшуку – 4

7 осіб до арешту перебували в лавах КП(б)У, 8 були членами ЛКСМУ. За національною приналежністю 69 – українців і 1 – росіянин.

Як бачимо, арештів зазнали: науковці, спеціалісти сільського господарства, працівники радянських установ, вчителі, студенти, робітники, колгоспники.

Київське обласне управління ДПУ, що фабрикувало справу, персоналії добирало у відповідності до накресленого сценарію, використовуючи інформацію з багатьох джерел та оперативних стежень¹⁹. Матеріали збирались під час перевірок, чисток, перереєстрацій, судових процесів над політичними партіями, робітниками, селянами, службовцями, інтелігенцією і були основним джерелом при формуванні списку заарештованих. За матеріалами слідчої справи можна стверджувати, що на обліку в ДПУ перебували:

- діти міщан, куркулів, твердоздатчиків, середняків,

що приховали своє походження під час вступу до вузів, чи були виявлені під час «чисток»;

- хто приховував своє походження під час вступу до лав ЛКСМ чи КП(б)У;

- перебував на військовій службі за царату;

- добровільно чи по мобілізації служив у військових формуваннях С. Петлюри;

- притягувались до відповідальності під час судових процесів - «Вільне козацтво», СВУ, «Весна» та ін.;

- перебували під слідством і були покарані:

а) за перевищення влади, за матеріалами чистки держапарату у 1928 р.;

б) за участь у волинках, бунтах;

в) за зрив посівної чи бурякозбиральної кампанії;

г) за крадіжки колгоспного майна;

д) за продаж хліба без дозволу органів влади;

е) резиденти, таємні співробітники, інформатори, що перестали співпрацювати з ДПУ (Док. № 73).

Агентурно-інформаційна робота ДПУ була поставлена таким чином, що будь-який прояв невдоволення радянською владою був відомий спецслужбам. Першими за «приналежність і участь» у роботі «Української революційно-демократичної спілки» були заарештовані колишні співробітники міліції Г.Д. Коляда, П.Т. Малішевський, В.І. Чубатенко. В протоколах допитів тонкою цівочкою, через пласт «контрреволюційної облуди» пробиваються факти дійсності. Вони складаються з того, що молоді люди висловлювали свої думки про політику радянської влади по відношенню до селян і робітників, називаючи її помилковою. Зокрема, що «розкуркулення середняцьких господарств, непомірно високі норми хлібоздачі, податки, залишають селян без хліба, фуражу, посівного матеріалу. У містах – незадовільні умови праці, недостатній продуктивний пайок, низька заробітна плата. Все це, на їхню думку, вело країну до

занепаду. Вивіз з України хліба, продуктів споживання, сировини вони вважали здирством, зневагою до української нації. Робітники і селяни РРФСР, БСРР, Закавказзя, що разом з робітниками і селянами України боролися за владу Рад під час Жовтневої революції, живуть набагато краще. Невдале проведення колективізації привело до руйнації сільського господарства, до масової голодної смерті селян, до утримання в напівголодному стані робітників» (Док. № 1, 2, 4). Це не прості слова. Про дійсний стан селян і жителів міст вони знали з першоджерел. Весною 1930 р. П. Малішевський, Г. Коляда, будучи курсантами Окружної учбової команди міліції, під керівництвом співробітників ДПУ брали участь у придушенні селянських виступів - «волинок» у Чорнобильському, Шепеличському, Хабенському, Кагарлицькому районах Київської округи. Крохмаленко І., Коляда Г. як співробітники відділу оперативного розшуку Міського районного відділу міліції м. Києва брали участь в облавах по «викачці» валюти на індустріалізацію країни з колишніх непманів і діючих ремісників. Ці заходи проводились під керівництвом спецслужб, вони ж володіли інформацією про персоналії і їх адреси²⁰ (Док. № 1, 3, 5).

І.І. Крохмаленко на роботу в органи міліції прийшов у 1928 р. за направленням райкому партії після демобілізації з лав Червоної армії. З лютого по листопад 1932 року навчався у 1 Всеукраїнській школі міліції в м. Харкові. Після повернення до Києва, виявив бажання виїхати до Середньої Азії. Ймовірно, що під час навчання курсантів залучали до роботи по забезпеченню хлібозаготівлі. З органів міліції його звільнили, а у січні 1933 р. знайшли і заарештували на Вінниччині, де він працював помічником рахівника в колгоспі. Для прискорення отримання зізнань, до камери, де сидів І.І. Крохмаленко, посадили чи «сексота», чи «підсадну качку» і таким чином оформили протокол із зізнанням в приналежності

до «контрреволюційної організації», і що його завербував Г. Коляда, з яким служив у міліції (Док. № 67, 69). Всіх чотирьох засудили до вищої міри покарання – розстрілу (Док. 73, 74, 75, 76, 78). Ми можемо стверджувати, що дійсною причиною звільнення з органів міліції було їхнє небажання приймати участь у хлібозаготівлі – у вищій частині останнього куска хліба у голодних селян.

Наступні арешти торкнулись С. Підгайного – аспіранта Біохімічного інституту при ВУАН, котрий у складі «культбригади» весною 1932 р. під час посівної кампанії (березень місяць) перебував у с. Паволоч Попельнянського району Київської області (тепер Житомирська) та М. Чорноуса – аспіранта Горного інституту, члена ОМ КП(б)У, що парткомом був відряджений на хлібозаготівлю до Носівського району Київської обл. (тепер Чернігівська обл.). Маючи слабе здоров'я, хворіючи на туберкульоз кісток²¹, він з 11 серпня до 10 вересня перебував там, а через 7 днів після повернення до Києва був заарештований. (Док. № 7, 31).

Сиротенко Олексій Аврамович – аспірант Науководослідного інституту хімії при ВУАН, член ЛКСМ, походив із бідної родини. В період непу родина піднялась до рівня середняцьких. У 1931 р. за несплату податків їхнє майно було розпродане, а батька «як куркуля» виключили з колгоспу. Тож у пошуках істини, враховуючи те, що батько – Аврам Сиротенко був одним із організаторів колгоспу, син направив листи Всеукраїнському старості – Г.І. Петровському, редакції місцевої газети і тов. Й. Сталіну з проханням розібратися. Безперечно, що в такій ситуації критикував місцеву владу, говорив про безпорядки на селі, що майно селян, нажите тяжкою працею, розпродується за безцінь, що деякі відповідальні керівники втратили класове відчуття та ін. У відповідь О. Сиротенка виключили з комсомолу і він, хворий на сухоти, опинився за ґратами²² (Док. 37, 44, 46).

Свою точку зору на процеси, що відбувались у країні, мав і науковий співробітник Науково-дослідного інституту хімії при ВУАН, член ЛКСМ Хоменко Олександр Купріянович. Він висловлювався проти насильницьких методів колективізації, проти розвалу господарств і вважав, що керівництво держави приховує це від народу²³ (Док. № 19). Як бачимо, дійсною причиною арештів було їхнє невдоволення політикою партії більшовиків на селі і відмова співпрацювати з владою. А відведена С. Підгайному, М. Чорноусу, Г. Коляді роль організаторів і керівників створеної «контрреволюційної організації» була лише ширмою.

Арештів зазнали студенти ряду вузів Києва. Зокрема, студент II курсу біологічного факультету Інституту профосвіти Віталій Безпояско, якого відрахували з вузу у жовтні 1931 нібито за академічну заборгованість і непорозуміння з профкомом. Студент того ж вузу Борис Вишняков, що нібито сам залишив інститут через негативну атмосферу на факультеті і перейшов на екстренат (Док. № 42, 73). Борис Гордовський – студент II курсу Медичного інституту під час вступу до вузу приховав, що його батько перебував у війську С. Петлюри, був на еміграції в Чехословаччині, повернувшись в Україну служив секретарем Всеукраїнської церковної ради, на день арешту сина перебував на висланні у Казахстані. Мельниченко Антон – студент III курсу Фізико-хімічного інституту під час вступу до вузу і до лав ЛКСМ приховав, що він син куркуля (Док. 73); Тулюпа Григорій – студент того ж інституту, що належить до родини – баптистів (док. № 60, 73); Годинчук Іван – студент Українського педагогічного технікуму, що походив з родини куркуля (Док. № 27, 73).

Підставою для арештів: Калімана Пантелеймона, Клименка Левка (чл. КП(б)У з 1931 р.), Клименка Романа – студентів Медичного інституту, Запарованого Стефана – студента Інституту лінгвістичної освіти,

Лінника Михайла – студента Інституту професійної освіти, Татарченко Марії – студентки Українського педагогічного технікуму та інших було їхнє невдоволення політикою радянської влади, що привела народ до голодного існування.

Таким чином, науковці, студентство достовірно знали про морально-психологічний стан селянства. Висловлювались проти насильницьких хлібозаготівель, що проводились із застосуванням надзвичайних засобів тиску, обшуків, реквізицій продуктів харчування, що довело до деградації і зубожіння українські села. В них запаував страх, недовіра, доноси.

Восени 1932 р. були проведені чергові масові арешти тих, хто висловлювався проти радянської влади і її вождів, а також і тих, що були присутні під час таких розмов і не донесли відповідним органам ДПУ на місцях. Зокрема, у селі Янівці (Іванівка) Богуславського району по справі УРДС заарештували 11 чол. Серед них 4-х братів – Антона, Гордія, Семена, Хому Піотровичей. Всі вони працювали на Південно-Західній залізниці. Антон – вантажником на ст. Таганча, був членом КП(б)У, головою профкому; Гордій – електромеханіком телефонної станції Південно-Західної залізниці в м. Києві, навчався на Ш курсі Енергетичного інституту; Семен – черговим на ст. Пост-Волинський (Київ), а Хома – на ст. Миронівка, де обіймав посаду технічного конторника-оператора. На залізниці він став працювати з 1930 р., а до того був хліборобом, членом, секретарем сільської ради (1925-1930 рр.). І тільки з його справи ми дізнались про істину причину арешту. У 1932 році він їздив за хлібом до Києва і Ленінграда²⁴, рятуючи свою родину і 4-х дітей від голодної смерті. В чому була провина його братів з'ясувати за матеріалами справи не вдалося. Можливо за те, що були свідками того, що відбувалось на вокзалах і залізничних станціях з голодними людьми, котрі намагались

виїхати за межі України (Док. 36, 45, 56, 73, 75, 81). Жителів цього ж села – братів Петра Григоровича і Кліма Григоровича Олійників – хліборобів – заарештували за те, що служили у війську за царату і у С. Петлюри, висловлювались проти заходів радянської влади на селі. Олійника Івана Андроновича – хлібороба, що з 1923 р. по 1924 р. був секретарем осередку Української комуністичної партії, з 1925 р. перебував у лавах КП(б)У, а у 1928 р. був виключений з її рядів за продаж власного хліба без дозволу влади. За зрив бурякової посівної кампанії в колгоспі «Надія», де він був організатором праці, був засуджений у 1932 р. до 1 року примусових робіт. Ці ж самі звинувачення по справі УРДС – стали підставою засудити його на смерть (Док. № 50, 73, 74).

Групу селян, а зокрема, Босенка В.Д., Романченко І.Г., Сенченка І.А., Сенченка М.І. (син І. Сенченка) – звинуватили у тому, що вони знали і не повідомили відповідну установу про «контрреволюційну організацію» (Док. № 45, 50, 67, 71, 73, 74).

На Черкащині арештів по справі УРДС зазнали вчителі шкіл с. Горобієвки – Коляда Пилип Данилович, с. Монастирища – Бородій Микола Іпатійович та Телиця Михайло Онисимович; м. Городища - Серета Семен Митрофанович. Справжньою причиною арештів було те, що вони висловлювали своє невдоволення життям чи були присутні при таких розмовах, про що стало відомо установам ДПУ. Зокрема, у липні 1932 року П.Д. Коляда (дядько Григорія Коляди і рідний брат його батька – Данила Коляди) був присутній при розмові, коли його односелець Лінник Є.Л. говорив, що «сталінська лінія нікудишня, від неї морально вмирає людство (народ) Радянського Союзу. Сталін – це урод, впертий бик, який не рахується ні з чим, а проводить свою безглузду лінію»²⁵.

Вчитель Бородій М.І. під час слідства підтвердив, що говорив про «тяжкий матеріальний стан вчителів,

відсутність пайків, невчасні виплати заробітної плати, про те, що колективізація, хлібозаготівлі, посівні кампанії привели до того, що селянин втратив право розпоряджатися своєю продукцією. Плани хлібозаготівлі були перебільшені, не відповідали реальному стану сільського господарства. Вони були викликані нібито тим, що СРСР уклав договори з капіталістичними країнами на певну суму експорту хліба і сільськогосподарських продуктів. Капіталістичні країни у відкритій війні побороти СРСР не можуть, то використовують це як засіб для економічного виснаження країни. Говорив і про те, що строки посівної затягувались, невчасно проводилась оранка, невчасно доводились плани, завдання посівів, що приводило до занепаду сільського господарства і викликало супротив селян. Особливе невдоволення селян визивала робота радянського апарату по виконанню планів хлібозаготівлі, її обсяги і строки²⁶.

На Житомирщині підгрунття для арештів були аналогічні. Колгоспник із села Турбівки Попельнянського району Кузьминський Леонтій Данилович на слідстві розповів, що у нього є двоюрідні брати – Михайло, Федір, Афанасій Свиридовичі, котрі проживають у с. Павловичі. Перед жнивками 1932 р. до нього приходив брат Михайло, опухлий від голоду, і просив їсти. Він розповідав, що зимою ледве не помер з голоду, що має зароблений хліб у колгоспі, але з ним не розраховались. Звертався до районного керівництва, скаржився, але конкретної відповіді не отримав.

У червні 1932 року житель с. Волиця Андрушівського району Бережанський Уліям Павлович, що за мужність, проявлену під час Першої світової війни був нагороджений 4-ма Георгіївськими хрестами*, у вузькому колі односельців з острахом слухав про те, що хлібозаготівля буде ще важчою, ніж у минулому році, що її розміри будуть ще більшими²⁷. Відносно очікуваних труднощів вони не

* підтвердити достовірність нагород не вдалось.

помилялись, а розмова стала підставою для арешту.

Із справи колгоспника с. Паволоч – Чоп Івана Борисовича дізнаємося, що в листопаді 1932 р. уповноважений районного відділу міліції і голова сільської ради знайшли у нього у ямі 7 пудів (1 пуд = 16 кг) зерна. У грудні заарештували і відправили до Києва, де приєднали до справи УРДС.

Секретно-політичний відділ Київського обласного відділу ДПУ «контрреволюційну організацію УРДС» розробляв під назвою «Странники». Підрозділ Вінницького обласного відділу ДПУ восени 1932 р., відповідно до постанови «Про організацію саботажу при хлібозаготівлі», вів справу під порядковим номером. Розпорядженням керівництва ДПУ УСРР слідчі справи були об'єднані і завершені Київським обласним відділом ДПУ, де вони розроблялись як одна – контрреволюційна, під порядковим № 40133. Додані справи торкались подій, що сталися під час жнив 1932 р. у с. Ямпіль Чорнобильського району. Отримавши інформацію, що правління колгоспу ім. Шевченка протидіє хлібозаготівлі, співробітники оперативного відділу виїхали на місце і провели розслідування. Було з'ясовано, що рільник (бригадир рільничої бригади) Онопрієнко Іван, голова колгоспу Гриненко Мойсей, рахівник Литвин Костянтин говорили колгоспникам, що, виконавши контракцію, здавши позику, колгосп залишиться без хліба і не буде чого виплачувати на трудовні. Необхідно просити зменшення плану задачі хліба. Колгоспники підтримали цю пропозицію, а правління колгоспу прийняло відповідне рішення. Під час слідства голова колгоспу виправдовувався, говорив, що потрапив під вплив І. Онопрієнка, був під враженням розповіді односельця студента III курсу Київського українського педагогічного технікуму М.М. Бриля, котрий, перебуваючи в селі на канікулах, розповідав про те, що у м. Києві люди голодують. На

вулицях міста валяються опухлі від голоду і мерці. Голодують студенти педтехнікума, де видавали пайок 100 грам хліба і супчик у день. При цьому М. Бриль закликав селян не здавати хліб, бо загинуть від голоду²⁸.

Дружина М. Бриля, на прохання слідчого, розповіла про майновий стан свого брата Костянтина Литвина, про те, що весною 1932 року односелець Литвин Іван Миколайович агітував селян не виходити на роботу до тих пір, поки не розрахуються і не видадуть на трудодні зерно. Говорив, що голодними не треба ходити на роботу (Док. № 55).

Притягнутих до відповідальності М. Бриля, К. Литвина, І. Литвина об'єднувало те, що вони належали до заможних родин. Організаторами саботажу щодо виконання планів хлібозаготівлі не були, хоча від влади під час колективізації зазнали утисків і пограбувань. Та радянська влада до них була немилосердною – засудила до розстрілу. Єфросинія Бриль одночасно втратила чоловіка і брата (Док. 73, 75).

Масові звернення правлінь колгоспів, одноосібників до державних установ, партійних органів з проханням зменшити плани здачі хліба, в кращому випадку, залишались без відповіді, а в гіршому - слугували підставою для арешту ініціаторів подібних звернень, як це сталося у с. Ямпіль. Та коли виконання планів хлібозаготівлі було під загрозою зриву, більшовицька влада вдавалася до відкритих репресій. Постанови, розпорядження, що приймалися у жовтні-грудні голодного 1932 р., носили відкритий репресивний характер і були направлені проти тих, хто не підтримував злочинної хлібозаготівлі.

Всі заарештовані по справі перебували між собою чи то в родинних зв'язках, чи в товариських стосунках, були знайомі за місцем роботи, проживання чи навчання. Вони мали своїх рідних у містечках і селах України, листувалися з ними, провідували їх. Ці стосунки в руках

слідчих перетворились у «конспіративні» зустрічі членів «контрреволюційної організації».

В який спосіб отримували у заарештованих необхідні зізнання? Можна відповісти – методи були стандартні, відпрацьовані: знущання, залякування, нічні і безперервні допити, брехня, шантаж і т.д. Вражають багатосторінкові протоколи, написані власноручно С. Підгайним, В. Безпояско, М. Черноусом, каяття і звернення до слідчого О. Лапи, Г. Коляди, І. Олійника та ін.

Із 70 осіб, притягнутих до відповідальності по справі УРДС 19 – були засуджені до розстрілу

6 – до 10 років виправно-трудоих таборів

33 – до 5 років виправно-трудоих таборів

5 – до 3 років виправно-трудоих таборів

3 – до 5 років заслання

2 – до 3 років заслання

2 – звільнили за рішенням суду (Док. № 74).

Із матеріалів слідчої справи дізнаємося, що Бойко Іван Макарович зумів довести своє лояльне ставлення до радянської влади. Наголошував на своїх заслугах під час служби в Червоній армії в комнезамівському полку та Верховинському районному відділі міліції. Ймовірно, після перевірки наведених фактів, йому замінили покарання – 5 років вислання на волю³⁰.

Кипу Акилину Єрофіївну (сестра Матвія та Сергія Підгайних) звинуватили у тому, що вона знала від брата Сергія про «контрреволюційну організацію», але не повідомила про це відповідну установу. Вона теж отримала – 5 років вислання. В матеріалах справи відсутня інформація на підставі яких фактів її звільнили. На нашу думку, спираючись на протокол обшуку від 17 вересня 1932 року перепусткою на волю були 10 золотих рублів, що вилучили під час трусу. Наші намагання розшукати в багатотомній справі розписку про повернення грошей позитивних результатів не дали³¹.

По-різному складалась доля засуджених по справі УРДС. Дехто з них, перебуваючи у в'язниці, був засуджений вдруге, потім довгі роки перебував на висланні. Ті, кому пощастило повернутись на батьківщину, продовжували працювати в колгоспах, школах та інших установах. Багато з них усвідомлювали, що постраждали безвинно, звертались до відповідних органів влади з проханням зняти безпідставні звинувачення.

На прохання рідних і засуджених справу «Українська революційно-демократична спілка» тричі розглядала Прокуратура УРСР (1955 р., 1957 р., 1963 р.) і кожного разу підтверджувала правомірність покарання (Док. №№ 86, 91, 92). І тільки у 1989 році, коли в СРСР розпочались демократичні переміни, був виданий Указ Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30-40-х и начала 50-х годов», справу переглянули і визнали, що докази контрреволюційних дій відсутні – засуджені постраждали безпідставно, вони виправдані.

А багатотомний сфальсифікований труд ДПУ – залишився свідченням того, що хлібозаготівлі 1931–1932 р. привели до голодомору 1933 р. Тож до статистики жертв, померлих від голоду в українських селах і містах, необхідно додати кількість людей, безвинно закатованих, замордованих, розстріляних за вироками судових, позасудових установ, померлих у тюрмах і таборах. Статистика буде сумною, але вона наблизить сучасників до об'єктивної оцінки діяльності керівників і організаторів голодомору.

* * *

Джерельною базою цього видання є фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Основу склали документи 10-томної кримінальної справи "Українська революційно-демократична спілка".

Посилання, зроблені в обвинувальному вирозі, свідчать про наявність у 1933 році 17-го і 18-го томів справи, ймовірно, що в подальшому її переглянули і вилучили всі документи, ознайомлення дослідників з якими визнали не бажаним.

Під час підготовки збірника було виявлено 1340 документів. До книги включено 95 найхарактерніших з них, що друкуються вперше. Вони представлені: постановами на арешти та обшуки, протоколами обшуків, описами майна, цінних паперів, коштів, вилучених під час арештів, анкетами заарештованих, протоколами допитів, очних ставок, свідченнями свідків, довідками-меморандумами про соціальний і матеріальний стан заарештованих і їхніх рідних, обвинувальними вироками, актами про виконання судових рішень. Друга група документів дає можливість підтвердити чи спростувати факти, наведені в першій групі документів. Вона представлена заявами, зверненнями потерпілих і їхніх рідних до вищих державних установ УРСР, Прокуратури СРСР з проханнями переглянути справу, постанови Прокуратури УРСР 1950-1960-х рр. про "правомірність" винесених покарань, реабілітаційні висновки 1990-х років, довідки адресних бюро про місце проживання членів сімей засуджених, статистичного архівно-облікового відділу МВС України про подальшу долю засуджених (місце відбуття покарання, час звільнення чи засудження вдруге, місце вислання, смерті), листування з цих питань КДБ з рідними потерпілих тощо.

Ці документи свідчать про дійсну причину арештів, методи проведення слідчих дій. Доказовістю провини заарештованих, в більшості випадків, було їхнє особисте визнання провини. Об'єднувало всіх заарештованих те, що вони висловлювали своє невдоволення радянською владою, критично оцінювали її діяльність, що стало відомо органам ДПУ і було дійсною підставою для арештів.

Документи, що увійшли до збірника, датовані, подаються в хронологічній послідовності, мовою оригіналу за сучасною орфографією. Мовні особливості текстів збережені, а суттєві мовні огріхи позначено за увагою - «Так в тексті». Орфографічні та синтаксичні помилки виправлено без застережень. Скорочення текстів позначено крапками в квадратних дужках, а в заголовках прийменниками «з», «із». Недописані, пропущені слова відтворено у квадратних дужках, а незрозумілі чи непрочитані в археографічних примітках. Кожний документ має порядковий номер, заголовок, що розкриває зміст, легенду, де вказано-скорочено назву архіву, номер фонду, опису, справи, аркушів.

До збірника документів і матеріалів додаються: передмова, список скорочень, іменний та географічний покажчики, перелік документів. При складанні географічного покажчика було враховано, що протягом досліджуваного періоду проводилась адміністративно-територіальна реформа. Зокрема, у лютому 1932 р. було створено 5 областей: Вінницька, Дніпропетровська, Київська, Одеська, Харківська. Донецька область утворена у липні, а Чернігівська у жовтні 1932 р. Тож перерозподіл районів продовжувався майже до кінця року. З метою полегшити читачам пошук населених пунктів, географічний покажчик підготовлений у відповідності до сучасного адміністративно-територіального поділу, а по тексту збірника зроблені відповідні посторінкові коментарі.

Прокоментувала, здійснила археографічне опрацювання документів, підготувала передмову, склала покажчики – старший науковий співробітник відділу по розробці архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ Головної редколегії по підготовці науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» - кандидат історичних наук Т.Ф. Григор'єва.

За допомоги при підготовці збірника документів і матеріалів слова вдячності висловлюємо: доктору історичних наук Р.Я. Пирогу, кандидатам історичних наук Н.В. Маковській, В.С. Лозицькому, працівникам читального залу, відділу використання інформації документів ЦДАГО України.

¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз кн. 1-2. – К., 1994; Белоконов Сергей. Механизм большевистского насилия. Конспект исследования. – К., 2000; Масовий терор як засіб державного управління в СРСР: Джерелознавче дослідження. – К., 1999; Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-і роки. – К., 1991; Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.): Україна крізь віки. Т. 11. – К., 1999; Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. – К., 1990.

² Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К., 1991; Марочко В.І. Голод на Україні (1931-1933 рр.): причини та наслідки // Проблеми історії України: судження, пошуки. Вип. 1. – К., 1991; Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні. 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочин проти народу. Вид. 2-е. – К.-Нью-Йорк, 2000.

³ Васильєв В., Лінн Віола. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997; Колективізація і голод на Україні 1929-1933. Збірник документів і матеріалів (Упоряд. – Михайличенко Г.М., Шаталіна Є.П.). – К., 1992; Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів (Упоряд. Пиріг Р.Я. та інші). – К., 1990; Документи трагічної історії України (1917-1927 / упоряд. П.П. Бачинський). – К., 1999; Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932-1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К., 2001; Нікольський В. Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в УРСР (1932-1933 рр.) / З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ. – 2001.-№ 2.-С.477-495.

⁴ Даниленко В.М., Касьянов Г.В. Сталінізм та українська інтелігенція. – К., 1991; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція

1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Справа «Спілки визволення України». – К., 1995; *Ганжа О.І.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1921 рр.). – К., 2000.

⁵ Документи з історії НКВД УРСР (Упоряд. *С. Білокінь*) / Наше минуле. – 1999. - № 1(6). – С. 39-150; *Золотарьов В.* Чекісти 20-х-30-х: матеріали до біографічного словника // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. - № 1. – С. 168-176; 1995. - № 1/2. – С. 334-340; *Його ж.* Заручник системи Я. Камінський // Там само. – 1998. - № 1/2. – С. 286-304; *Його ж.* Комісар держбезпеки 3-го рангу: сторінки біографії Василя Іванова // Там само. – 1999. - № 1/2. – С. 367-387; *Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З.* Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. – Київ-Полтава, 1992. – С. 5-49; *Окіпшук В.* Правові засади фінансування органів ГПУ УСРР у 20-ті рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. - № 1/2. – С. 358-366; *Подкур Р.* Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20-30 роках / З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. - № 1/2. – С. 342-356; *Пристайко В.* Жертви терору «Як ДПУ боролосся з українською академічною наукою» // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. - № 1. – С. 70-88.

⁶ *Архирейський Д., Ченцов В.* Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. - № 1/2. – С. 118.

⁷ *Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.* Голодомори в Україні, 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочин проти народу. – Київ-Нью-Йорк, 2000. – С. 89.

⁸ *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». – К., 1991. – С. 110-111.

⁹ *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Сталінізм на Україні: 20-30-і роки. – К., 1991. – С. 101.

¹⁰ *Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.* Голодомори в Україні... – С. 108.

¹¹ *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В.* Сталінізм на Україні... – С. 123.

¹² *Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З.* Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. – Київ-Полтава, 1992. – С. 15.

¹³ *Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.* Голодомори в Україні... – С. 110.

-
-
- ¹⁴ Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії... – С. 15.
- ¹⁵ Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні... – С. 136.
- ¹⁶ Литинський В.В. Матеріальне забезпечення і соціальний статус освітян України у 20-ті роки / Історія України. Маловідомі імена, події, факти /Збірник статей. – К., 1999. – Вип. № 9. – С. 224-235.
- ¹⁷ Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: Соціальний портрет та історична доля. – К., 1992. – С. 46.
- ¹⁸ Там само. – С. 112-113.
- ¹⁹ Пристайко В. Жертви терору. «Як ДПУ боролось з українською академічною наукою» / З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. - № 1. – С. 70-88.
- ²⁰ ЦДАГО України. ф. 263, оп. 1., спр. 64622 фп. в 10 т. – Т. 10. – Арк. 19, 22, 23.
- ²¹ Там само. – Т. 10. – Арк. 36-40, 280.
- ²² Там само. – Т. 3. – Арк. 55.
- ²³ Там само. – Арк. 187.
- ²⁴ Там само. – Т. 5. – Арк. 65.
- ²⁵ Там само. – Т. 9. – Арк. 132.
- ²⁶ Там само. – Т. 7. – Арк. 80.
- ²⁷ Там само. – Т. 5. – Арк. 137.
- ²⁸ Там само. – Т. 7. – Арк. 167.
- ²⁹ Там само. – Т. 8. – Арк. 75, 100, 140.
- ³⁰ Там само. – Арк. 164-165.
- ³¹ Там само. – Т. 7. – Арк. 66-67.